

“ДОСВІТНІ ОГНІ” ЛЕСІ УКРАЇНКИ
(Студія одного вірша)

Відомий вірш Лесі Українки “Досвітні огні”, що раніше трактувався як вираження її політичних позицій, розглядається із структурально-семіотичного погляду як об’єкт особистісної лірики.

Вірш Лесі Українки “Досвітні огні” (1892), що увійшов до її першої збірки поезій “На крилах пісень” (1893), у сучасників поетеси не викликав “революційних” асоціацій, а образ “досвітніх огнів” не сприймався як символ “переджовтневого руху” пролетаріату, тим більше - як паросток “нового мистецтва”, соціалістичного реалізму. Все те було вигадано пізніше на догоду радянській ідеологічній доктрині, поширилося у шкільні підручники і втворилося у міф - “Дочка Прометея”, “Співачка досвітніх огнів”. Так і з’явилися, власне, позалітературні пасажи на кшталт: “Виняткову прозорливість виявила поетеса, відчувши і побачивши народження досвітніх вогнів серед темної самодержавної ночі (...) Вірш став полум’яним закликком на всі наступні переджовтневі роки. Він захоплював свідомість прогресивної молоді, звучав як пророкування перемоги...” і т.д. [1:105 - 106]. Та все ж варто було б розглянути цей вірш не з ідеологічних позицій, а в контексті поетичного світовідчуття та образного мислення Лесі Українки.

Будь-який літературний твір з’являється у той момент, коли його з’ява обумовлена певними життєвими і психоемоційними обставинами, в яких перебуває авторське “я”. Ті обставини і стимулюють, підштовхують творчий процес, внаслідок якого на поверхні авторської свідомості виникає й оформлюється вербальний об’єкт. Постфактум можна простежити, в чому закорінені змісли і постать того об’єкта (вірша, новели, роману, драми тощо) - це шлях до з’ясування інтенцій, початкових імпульсів, з яких у процесі сотворіння народжуються образи, мотиви, формотворчі елементи і все інше, що притаманне літературному твору.

Якщо з такого погляду спробувати з’ясувати інтенції “Досвітніх огнів”, то чи не найкраще для цього підходять листи Лесі Українки, які відтворюють тривання у певному часі авторського “я”, проливають світло на творчі задуми, а головне - передають образ психофізичного стану поетеси.

Отже, вірш, який датується 1892 роком, написаний найімовірніше у кінці зими чи на початку весни, коли ночі довгі і темні (з листа Лесі Українки до І.Франка від 2 травня відомо, що вона “врешті зладила до друку свої вірші” і надсилає частину з них поетові, а інша частина “готова”) [2:132]. Лесі Українці 21 рік. Вона вже знає про свою страшну хворобу. Живе з батьками у Колодяжному, її здоров’я підірване тифом, яким занедужала взимку 1891-92 рр. (про це пише у грудні 1891 р. М.Павлику та у січні 1892 р. М.Драгоманову [2:120-122; 123 -126]). Настрій цього періоду передають такі місця з її листування: “Мені тепер ще одна дуже велика біда - починає від часу до часу друга нога боліти, а се тримаю від всіх наших у великому секреті, бо то нічого не може, як хтось там буде надо мною розпадатись, але мені се дуже тяжить на душі” (лист до М.Павлика від 13 жовтня 1891 р.) [2:117]; “Тепер же я не знаю, як я ще на світі живу, бо в тяжчому стані душі я, здається, не була ще ніколи (...) Не знаю, що б я дала, щоб тільки се лихо минуло, як прикрій сон (виділено мною. - П.В.), яким воно мені часом здається, якби мала два життя, то їх би не пожалкувала” [лист до М.Павлика від 2-3 листопада 1891 р.; 2:118]; “Одно тільки прикро буде, якщо писати прийдець колись покинути, бо вже тоді іменно, що ніякої рації існування не зостанеться” (лист до М.Павлика від 17 грудня 1891 р.) [2:120]; “Знаю по собі, що інший раз ніщо не може так сприкритись, як питання про здоров’я” (лист до М.Драгоманова від 21 грудня 1891 р.) [2:125]; “От і тепер моя одна повість то блукає, то вилежується цілими днями на одному місці. Зовсім так, як сам автор! ” (лист до М.Драгоманова від 15 березня 1892 р.) [2:129]. У квітні-травні 1892 року настрої Лесі Українки змінюється: вона “зладила” першу збірку віршів і відсилає Франкові, а М.Павликові пише (лист від 2 травня): “Я вже давно не бачила справжньої весни, і мені здається, що так багато зозул, як сей рік, ще ніколи не було. Через те я, хоч і дуже не часто, приходжу в оптимістичний настрій” [2:133-134]. Перед цим життя здавалося подібним “до полярної ночі, добре ще те, що і *такій ночі є свій кінець* (виділено мною. - П.В.). Покорошала ніч після весняного рівнодення, надійшло світло і тепло, просунулася справа з публікацією перекладів з Гейне та з підготовкою власної першої книжки поезій - і настрої поліпшився, з песимізму та зневіри перемінився на оптимізм, надію.

Проте інтенції психофізичного походження - то лише складник цілого комплексу творчих імпульсів. Серед них важливе місце займають інтелектуальні. Передусім ідеться про інтелектуальну поживу, якої Лесі Українці, на її ж переконання, було недостатньо у Колодяжному взимку 1892 року: “Дуже прикрій стан, коли людина не знає, що в світі діється, се щось подібне до полярної ночі” [2:133]. Брак інтелектуально-творчого спілкування поетеса компенсує у цей час листуванням з Франком, Павликом, Драгомановим, хоч і жаліється: з “широко світу мало що чує, бо чогось добрі люди покинули до мене писати”, “мов на далекому острові живу і не чую нізвідки ні вітру, ні хвилі” [2:140].

Творчі пориви Лесі Українки (пише вірші, перекладає, записує фольклорно-етнографічні матеріали для М.Драгоманова) перемежуються невдоволенням, непевністю у необхідності цієї справи, самокритикою, “бурчанням” з приводу того, що її твори, надіслані у редакції газет та журналів, довго не публікуються.

Водночас Леся Українка переймається станом української літератури, часто в листах висловлює з цього приводу свої думки: “Українським же поетам слід би на який час заборонити писати національно-патріотичні вірші, то, може б, вони скоріше версифікації вивчилися (...) а то тепер вони найбільше надіються на патріотизм

своїх читців, а не на власну рифму чи розмір" (лист до М.Драгоманова від 15 березня 1892 р.) [2:130]; "Смішні ті наші видавці: оце смичуть за поли - давай щось нового! - а даси, то воно й зостаріється те нове, поки на світ вилізе" [2:129].

Психофізичний стан Лесі Українки о тій порі, коли було створено "Досвітні огні", не просто впливав на її світовідчуття та поетичне мислення - він їх формував і визначав. Ішов процес кристалізації деяких образних домінант, серед яких можемо звернути увагу на контрастність у моделюванні художнього світу. "Моя натура любить контрасти" - це її визнання, і це один з принципів її творчого мислення. Увесь літературний доробок поетеси пронизує антонімічна пара "світло - тьма" (з численними варіаціями: добро - зло, правда - кривда, світанок - ніч, вогонь - темрява та ін.). Семантичне поле антоніма "світло - тьма" заповнюється багатьма смислами, а найчастіше виявляється в образі вогню і тьми: "блискавицею мусиш світити у тьмі", погляд "огнистий", думка "огниста", "святий вогонь", "вогнисте диво" - "темні" хмари, "темні" води, "ночі темної дивні почвари" тощо.

Інша образна домінанта тих днів - сон. Протягом 1891-1892 рр. Леся Українка написала такі твори, засновані на цій домінанті: "Безсонна ніч", "На човні", "Сон", "Сон літньої ночі". За спостереженням А.Макарова, у Лесі Українки "були свої причини неприязно ставитися до снів. В силу якихось обставин, можливо, тому, що вона часто хворіла, їй снилися, як тепер говорять, неповноцінні сновидіння - "гніткі та дикі сни", що не приносять почуття задоволення і виснажують нервову систему. В усякому разі, вона не бачила в них нічого привабливого, побоювалась їх і нерідко досить неприязно висловлювалась у віршах про свої "важкі, ворожі сновидіння" [3:115].

Таким чином, "Досвітні огні" виникли внаслідок збігу гетерогенних обставин: психофізичних (хвороба, внутрішня самотність), гео-астральних (зима, довгі ночі, переважання "тьми"), соціо-культурних (становище української літератури), естетико-рецептивних (світовідчуття та його словесне відтворення).

Далі звернемося до тексту цього твору, застосувавши до нього структурально-семіотичний підхід, запропонований Р.Бартом [4:385-405]. Поділимо текст на "лексії" (одиниці читання):

- (1) Досвітні огні.
- (2) Ніч темна людей всіх потомлених скрила
Під чорні, широкії крила.
Погасли вечірні огні;
Усі спочивають у сні.
Всіх владарка ніч покорила.
- (3) Хто спить, хто не спить, - покорись темній силі!
- (4) Щасливий, хто сни має милі!
Від мене сон милий тіка...
Навколо темнота тяжка,
Навколо все спить, як в могилі.
- (5) Привиддя лихі мені душу гнітили,
Повстати ж не мала я сили...
- (6) Зненацька проміння ясне
Од сну пробудило мене, -
Досвітні огні засвітили!

Досвітні огні, переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі,
Ще сонячні промені сплять, -
Досвітні огні вже горять.
То світять їх люди робочі.
- (7) Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли,-
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла. [5:52].

У кожній лексії відшукаємо значення (як зауважив Р.Барт, "не маємо на увазі значення слів чи словосполучень. Ми маємо на увазі *конотації лексії*, її вторинне значення. Ці конотаційні значення можуть бути *асоціаціями*, вони також можуть бути у формі *реляцій*") [4:386]. І конотації (асоціативне нарощення тексту), і реляції ("донесення" про смисли тексту) у межах виділених лексій утворюють асоціативне поле значень (контекст) і є звичайним продуктом читацької інтерпретації.

Лексія 1. Заголовок вказує на виняткове значення "огні" (світла), бо вони, з одного боку, природно не-своєчасні (до - світні), а з іншого - викличні, оскільки протиставляються своєму антиподу - темряві, і та їх штучна з'ява стимулює обернення на символ, на означник очікуваного світла. Досвітні огні - знак неминучості при-

йдешнього світла, провісник його, що забезпечує надію у безнадійній, як здається автору, ситуації, коли природного світла ще немає (див. далі - "ще зоря не заграла").

Лексія 2. Ніч - в образі фантастичного птаха з "широкими", "чорними" крилами; вони рухомі, передають враження плинності часу (накрила"); вони сильні, і невідворотний їх розмах (ніч - володарка і часу, і людей, яких накриває темрявою). Образ людської втоми підкреслюється, доконується згасанням "вечірніх огнів" - так з'являється контекстуальний антонім до винесених у заголовок "досвітніх огнів". Вечірні вогні - також штучні, бо "людські", "уречевлені", тому й минуці, нетривкі, як нетривкий і хиткий світ людей, здатний зруйнуватися, і неминуче руйнується - від помаху велетенських крил ночі. Образ втоми асоціативно веде до образу покори (ніч "покорила"), рабського існування, вимушеного перебування у темниці "людей всіх".

Лексія 3. Розвивається тема "владарки ночі" трансформацією попереднього образу "ночі темної" - до "темної сили": та сила всеохоплююча, універсальна, невмолима, вона забирає у свою владу всіх - "хто спить, хто не спить". Тут криється натяк на незахисність людського ества, приреченого на покору.

Лексія 4. Проте людина може сприймати покору як природний стан, нав'язавши собі відповідну ілюзію - "щасливий, хто сні має милі". Вперше з'являється образ сну як забуття і відречення від "темної" дійсності. Суміжно, на контрасті виникає образ безсоння - "від мене сон милий тіка", - і те безсоння вимушене, чимось спровоковане, бо сон *тікає*, тобто навмисно звільняє простір для протилежного стану. Цей стан постає у значенні "темноти тяжкої"; у центрі її - авторське "ego" (це передається означником "навколо"), а епітетом "тяжка" характеризується нестерпність тьми, що тисне на психіку своєю вагою, створює враження фізичного болю, драматичної напруги і наруги над людською душею. Зринає образ безпросвітньої тьми і, здається, вічного "сну", бо все "спить, як в могилі". Асоціативно варіюються однокореневі слова: "тьма", "смерть" (перше явлене у тексті, а друге виникає асоціативно, викликається передусім поняттям "могила"). Отже, хто заснув, той має ілюзію спокою, потрапляє в іншу дійсність - "милий сон" - і не переймається гнітючим настроєм від сприйняття темряви. Той, "хто не спить" - до смерті пригнічений тьмою, а надто авторська свідомість.

Лексія 5. Безсоння породжує хворобливі "привиддя"; безсоння виступає як безсилля - "повстати ж не мала я сили"; відсутність сили - то усвідомлена фізична недуга, яка гнітить дух і шарпає нерви. Ніч для хворої поетеси (автобіографізм тексту підкреслюється відповідними займенниками - "мене", "мені", "я") безсонна і тяжка тому, що ніч загалом - пора кризова, пора нелегких роздумів та відчаю, коли загострюються і сходяться у зіткненні протилежні за змістом думки та настрої. На якийсь час перемагає та утверджується передчуття горя ("привиддя лихі мені душу гнітили"). Слово "гнітили" асоціюється з темрявою і передає враження процесу перебігу душевної хворості, що трансформується в "привиддя". Так гнітюче безсоння породжує споріднені зі змістом темряви-ночі чудернацькі химери, бо "милі сні" - то заспокійливі ілюзії.

Лексія 6. Але "привиддя" - не явище реального світу, а швидше всього - *марення*, бо все-таки сон (напівсон) був: "од сну пробудило мене". Причому цей сон обривається "зненацька", себто авторська свідомість не розраховувала на якусь зміну, не була готова до зміни, вона змиралася зі своїм становищем перебування у темряві. З'являється альтернатива - "проміння ясне", яке пробуджує від сну, тобто від тяжких роздумів-рефлексій, а інтровертність сприймання світу обертається на екстравертність. Враження несподіваності од з'яви світла передано гіперболізовано - "проміння ясне", йому надається значення *сили* - "пробудило мене". Отже, сила темряви гіпнотизує, а сила вогнів - прояснює свідомість. Штучне походження вогнів підкреслюється дієсловом "засвітили" - без вказівки на джерело і чинник світла. Така "недомовленість" викликає асоціацію метафізичного походження "огнів" та їх певну неприродність (вони з'являються не самі по собі - їх засвічують); та вони не могли не спалахнути, бо кризова ситуація має якість розв'язатися - і розв'язується емоційним спалахом дивовижного полегшення - "досвітні огні засвітили!". Це відкриття резонує у наступних рядках, мотив світла підсилюється, утверджується ("огні переможні, урочі"). Демонструється їхня могутня сила - "прорізали темряву", хоч вони видаються малими, неспроможними залити світлом усе навкруг, а тільки прорізати темряву. Образ "до-світності" ще раз акцентується: "ще сонячні промені сплять" - на противагу досвітнім вогням, котрі несуть у світ оживлення. Нарешті, вказано на джерело тих вогнів: "то світять їх люди робочі". Тут Леся Українка виявляє звичайну обізнаність із селянським побутом (жила тоді в Колодяжному): селяни встають рано, вдосвіта, і запалюють вогники у своїх оселях. Та йдеться (у художньому, символічному сенсі) про людей *працьовитих*, здатних на дію, на поступ, на боротьбу проти сил ночі, а значить - проти пасивності, рабства, інертності. Вогні з'являються тому, що людина спроможна пробудитися і видобути собі хоч трохи світлого простору для активного діяння.

Лексія 7. Рефлексійно-описова тональність тексту змінюється на енергійну імперативність з такими ключовими словами: "вставай - не бійся - запали". Перший рядок лексії оформлений як риторичний заклик, у якому наголошується кожне слово: "вставай" - спонування до рішучої, негайної та активної дії; "хто живий" - звернення до тих, хто проснувся, скинув із себе мертвотне відчуття рабської покори, летаргічного сну; "в кого думка повстала" - адресовано передусім інтелігенції, творчим особистостям, здатним не просто "мати думку", а "повстати" нею з безволя і темряви ночі. Останнє може пояснити і характер "праці", для якої "година настала" - це в душі кінця XIX ст., коли значна частина української інтелігенції провадила *просвітницьку* роботу; у наступних рядках цей суспільний підтекст змикається зі "світловими" образами вогню та зорі. Гнітючий настрій, нав'язаний тьмою, безсонням, мареннями, сумнівами, не може зникнути сам по собі - його треба здолати навмисним зусиллям - зустрічною напругою душі та розуму, його слід позбавитися ще до того, як "зоря не заграла", оскільки з попереднього настрою цілком можливо вивести думку про *безпросвітність*, безнадію і засумніватися у тому, що світ зміниться природним чином. Складність цієї внутрішньої боротьби несподівано виявляє себе і в площині художньо-смысловій: епітет "досвітній" змикає два протилежні поняття - "досвітня

мла" і "досвітній вогонь". Те, що і мла, і вогонь співіснують в одночасні, зайвий раз підкреслює їх діалектичну єдність, їх символічну несумісність і взаємовідштовхування. Заклик запалити досвітній вогонь - це наказ собі струсити із свідомості тяжкі, кризові думки і відчуття темної ночі, позбавитися самотності, розпачу, душевного та фізичного болю. Швидше всього - це самонавіювання, спроба увімкнути психологічні резерви, внутрішній самозахист - і вийти з кризи, запаливши в душі вогонь ще до того, як почне розвиднюватися. У листі до М.Павлика (13 жовтня 1891 р.) Леся Українка, розповідаючи про свої хвороби та гнітючий настрій, просить зрозуміти, що "розводить жалі" не для того, аби "вимовитися за своє безділля". "Мені справді сором так жити",- зізнається вона і задрить людям, котрі "роблять своє діло при всяких обставинах". "І я то змагаюся, але що то!" - скрушно зазначає в листі [2:117]. Мотив темряви-страждання звучить і в вірші "Сон" (1891-92). І тут, як і в "Досвітніх огнях", виривається енергійне, самоімперативне: "Ті хмари темні давають мою душу, // А серце палять, мов жерущий промінь. // Ні, гук страшний я видобути мушу!" [5:51]. У вірші "Безсонна ніч" (1891) авторська свідомість, навпаки, пасивна: "Ох, коли б мені доля судила // Хоч побачити ранню зорю!" [5:35]. Та все ж домінуючим є переконання, висловлене у "Сні літньої ночі": "Собі я бажаю не сну, а життя" [5:54].

Читання вірша закінчене. Наш погляд зупинявся на тій чи іншій лексії, котра дозволяла бачити висловлене у ній, як у сповільненому кадрі. Р.Барт такий метод вважає важливим тому, що "ми ставимо за мету не відтворення структури тексту, а стеження за його структуруванням" [4:387]. Водночас таке читання сприяє дослідженню *вихідних точок* значення (інтенцій) образів, мотивів, тропів. У підсумку прочитання "Досвітніх огнів" дає підстави говорити, що цей твір є *інтимним* у літературному доробку Лесі Українки. Безперечно, можлива і така його інтерпретація, коли шукатимуться "революційні мотиви", а сам вірш може сприйматися за агітаційний твір. Але наскільки його зміст поширюється на соціальні проблеми, зокрема і на революційну боротьбу, то вже залежить від політичної зорієнтованості поціновувачів цього особистісного вірша поетеси. Зрештою, звернімося до самої Лесі Українки, аби не впадати в соціологізовані домисли, вчитуючись у "Досвітні огні". У листі до М.Драгоманова від 15 березня 1892 р. вона визнає, що її "люди лають" за те, що вона "мало ідейна, чи то пак - тенденційна, але мені здається, що коли я буду тенденцію за волосся притягати, то всім буде чутно, як їй волос тріщатиме нещасній" [2:130]. Відомо, що Леся Українка іноді, зокрема під впливом того ж М.Драгоманова, захоплювалася політикою, та це не було для неї визначальним взагалі, а в "Досвітніх огнях" - і поготів. У своїй байдужості до політичних проблем саме того року, коли написано вірш, вона зізнавалася і дядькові: "Часто мене займають такі думки, що не мають нічого спільного ні з громадськими справами, ні з патріотичними думками, а проте я забуваю про економію часу і паперу і мушу записувати їх, бо вони кажуть, що хочать жити на світі" (лист від 22 грудня 1892 р.) [2:144]. Немає сумніву і в тому, що будь-який ліричний, глибоко особистісний твір спроможний подати "загальнолюдський" знак, асоціативно вивести на ті цінності, які мають гуманний смисл. Тому її "Досвітні огні", як і вся поетична творчість, - це, за слухним міркуванням сучасника поетеси М.Євшана, втішання безмежними можливостями поетичної фантазії, "протест проти "всесвітньої нікчемності", проти сірої буденщини, проти невільництва, боротьба за велике визволення індивідуальності!" [6:155].

Студія одного вірша тим цікава і повчальна, що дозволяє не просто "розглянути" текст, а торкнутися його чутливої образно-словесної мембрани, досягнути не лише конкретну художню структуру, а й загалом спізнати магічні таємниці Поезії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Міщенко Л.І. Леся Українка. - К.: Радянська школа, 1986.-303 с.
2. Українка Леся. Збір. творів у 12 т. - Т.10: Листи (1876-1897). - К.: Наукова думка, 1978. - 542 с.
3. Макаров А. П'ять етюдів: Підсвідомість і мистецтво //Нариси з психології творчості. - К.: Радянський письменник, 1990.- 542 с.
4. Барт Ролан. Текстуальний аналіз "Вольдемара" Е.По //Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. //За ред. М.Зубрицької.- Львів.: Літопис, 1996.- С.385-404
5. Українка Леся. Вибрані твори: Поезії. Поєми. Драматичні твори.- К.:Дніпро, 1974.- 632 с.
6. Євшан Микола. Критика. Літературознавство. Естетика.- К.: Основи, 1998. - 658 с.

Матеріал надійшов до редакції 20.12. 2000 р.

Білоус П. В. "Досвітні огні" Лесі Українки (Студія одного стихотворення).

Известное стихотворение Леси Украинки "Досвітні огні", которое раньше расценивалось как выражение ее политических взглядов, рассматривается с точки зрения структурализма и семиотики как объект интимной лирики.

Bilous P. V. "The Predawn Light" by Lesya Ukrainka (A Study of One Poem).

A well-known poem "The Predawn Lights" by Lesya Ukrainka earlier considered as an expression of the author's political convictions is being viewed structurally and semiotically as an object of intimate lyrics.